

КЛАСИЧНА АНТИУТОПІЯ І РОМАН О. ІРВАНЦЯ "РІВНЕ / РОВНО / СТІНА. НІБИТО РОМАН"

Порівняно з класичним романом-антиутопією розглянуто спільні й відмінні риси поетики роману-антиутопії О. Ірванця "Рівне / Ровно / Стіна. Нібито роман".

Антиутопічне ХХ століття сприяло розвитку антиутопічної літератури, в основу якої покладено кризу історичної ідеї. Оскільки предметом осмислення антиутопії є широке коло проблем (держава й особистість, колективність та індивідуальне "я", відчуження і свобода, цивілізація і людина, ідеологія і культура), вона аналізується у відповідних аспектах літературознавцями, філософами та соціологами. Серед найвідоміших дослідників антиутопії В.Паррінгтон, Ф.Полак, А.Мортон, Г.Кейтеб, Є.Шацький, В.Чаликова, Ю.Кагарлицький, Е.Баталов, О.Зверев, В.Недошивін, В.Шестаков, К.Шахова, Г.Рягузова та ін. Вони розглядають її як сатиричну соціально-політичну модель майбутнього. Проте в сучасних антиутопіях зображення небажаного майбутнього не є основною метою, оскільки "наси́льство над історією, яким його показує антиутопія, – це наси́льство й над природою" [1 : 45], вони втрачають риси пародій, побудованих на шаржуванні утопічних творів. Взірцем сучасної антиутопії є роман О.Ірванця "Рівне / Ровно / Стіна. Нібито роман" (2002), насичений актуальними проблемами, які має вирішувати кожна пострадянська країна: національної єдності, справжньої, а не удаваної незалежності та демократії, ідеології і творчої особистості.

Завданням нашої статті є дослідження твору О. Ірванця порівняно з класичним романом-антиутопією ("Ми" Є.Зам'ятіна, "Чудовий новий світ" О.Хакслі, "1984" Дж.Орвелла) з метою визначення особливостей його поетики.

О.Ірванець створює відмінну від класичної антиутопії форму, що передусім зумовлена особливістю конфлікту. Якщо в романах Є.Зам'ятіна, Дж.Орвелла в основу конфлікту покладено протиріччя між природним почуттям кохання героя і активної, рішучої жінки й доведених до "алогічного тріумфу" [2 : 61] соціально-політичних тенденцій, притаманних тоталітарному суспільству, то в антиутопії О.Ірванця конфлікт побудовано на протиставленні утопічної мрії героя про гуманний суспільно-політичний лад, який забезпечує розквіт людської індивідуальності, й антиутопічної реальності. Крім того, герої класичних антиутопій позбавлені індивідуальних рис, знівельовані державною владою настільки, що "можна вести швидше мову про персонаж, який знаходиться в полі дії тоталітарних сил" [3 : 215], і лише кохання пробуджує в ньому самосвідомість, а герой О.Ірванця – Шлойма Ерціван – митець, що критично мислить і зазнає утиску з боку влади. І всі сучасні соціально-політичні проблеми, притаманні посттоталітарному суспільству, подано через внутрішній світ героя. Такий спосіб зображення, коли оповідь ведеться від першої особи, призводить до того, що замість особливого світу роману-антиутопії, де "все замкнуте, обчислене, зважене, лінійне" [4 : 157], з'являється фрагментарно-уриривчаста форма зображення, зумовлена ліризациєю – автор занурює читача у світ вражень, спостережень, спогадів, думок та відчуттів Ерцівана, в образі якого багато автобіографічного. На автобіографічність образу героя натякає сам письменник: він утворив прізвище героя за допомогою перестановки літер власного прізвища. Ліризм пронизує всю оповідь, зумовлює її тон, то іронічно-саркастичний, то зворушливо-щирий. Тужливою нотою звучить зізнання героя у тому, що протягом усього життя його супроводжують незбагнений смуток і "смак тістечка "Лимонне" по п'ятнадцять копійок, з білим вершечком, притрушеним якоюсь жуптуватою субстанцією... смак убогого дитинства" [5 : 31]. Автобіографічні враження, як смак тістечка, є перепусткою в антиутопічне минуле, яке стало підґрунтям для антиутопічного сьогодення.

Герой твору болісно переживає політичний розподіл рідного міста на дві антагоністичні частини – Рівне та Ровно, що утворився внаслідок одночасних подій – інспекційної поїздки спостерігачів НАТО на Турчинський військовий полігон і наступу українсько-російського альянсу зі сходу. У фатальну ніч розмежування міста Шлойма Ерціван заночував у гостях, і це назавжди визначило подальшу долю його самого, його родини, яка залишилася у східній частині – Ровно. Місто поділила стіна, вона роз'єднала життя і долі багатьох людей. 17 вересня з похмільного ранку (мотив сп'яніння виконує важливу функцію: дозволяє письменнику активно вводити у твір фантастичний елемент) до вечора для героя є довгоочікуваним і сповненим сумнівами. Він, мешканець Західного Рівного, нарешті отримав дозвіл на відвідування своїх рідних у Східному Ровно, але ввечері цього ж дня він має бути у Рівному – там відбудеться прем'єра його п'єси. Свою родину Шлойма не бачив п'ять років, і тому, що побачитися з рідними через бюрократичну тяганину складно, він вирішив ризикнути й провести "за стінкою" цілий день, а ввечері повернутись у західний сектор. У східному секторі герой стає спочатку спостерігачем, а потім активним учасником подій, які розгортаються навколо нього.

Хронотоп твору, коли дія відбувається "сьогодні" протягом одного дня в одному місті, а герой мандрує, зустрічаючись з різними людьми, нагадує просторово-часову побудову роману Д.Джойса "Улісс", автор якого прагнув створити позачасову модель людського буття. Однак у центрі роману О.Ірванця – політичні проблеми, і поділ міста на дві політично по-різному зорієнтовані частини надає змогу письменнику змодельовати не тільки нещодавнє тоталітарне минуле, але й так само далеке від досконалості сьогодення. Прагнучи підкреслити політичну актуальність твору, він вдається до містифікації, коли розпочинає оповідь відомостями з довідника з економічної географії Соціалістичної Республіки України видання 2001 року, відповідно до якого "Ровно – обласний центр Соціалістичної Республіки України. Чисельність населення – 120 тис. чол. за переписом 2001 р. Розвинуте сільськогосподарське машинобудування, льонопереробна промисловість. За підтримки й потурання реакційних сил ЗРУ і ряду держав Європи західна частина міста насильницьким шляхом відторгнута зі складу

СРУ і становить окреме політичне утворення під юрисдикцією ООН. Населенню Західного сектору Ровно пританні всі хиби й недоліки капіталістичної системи господарювання: високе безробіття, інфляція, корупція... Соціал-демократична партія Західного сектору Ровно – 2,4 тис. чол., давні демократичні та національно-визвольні традиції" [5 : 7]. Спроектвана у сьогодення радянська минувшина вражає своєю жалюгідністю, вона сіра, як панелі стіни. Обшук героя військовослужбовцем східного сектору на митниці, "панельне чудовисько" з вибитими дверима, стінами "у брудно-зелених патьоках", ліфтом, що працює переважно на великі свята, запліженими вікнами під'їздів, у якому жив Шлойма і в якому й досі мешкає його родина, спілкування з "квадратноплечими" працівниками "органів", що супроводжують його на території Ровно, ознайомлення зі злидним життям ровенських письменників, які отримують квартири посмертно "і в інших надзвичайних ситуаціях" [5 : 51], зустріч у міському парку з "роботягами", що закінчилася побиттям героя, дефіцит товарів і послуг, незадоволення всіма й усім – такими є одиссея Ерцівана й калейдоскопічна мозаїка впізнаваної реальності. Західний сектор урятував героя від літературної кон'юнктури, тут він сформувався як творча особистість. Рівне відкрило йому шлях до Європи – його п'єси "прокотилися сценами Німеччини, Франції та Нідерландів" [5 : 20], у Мюнхені він познайомився з режисером Маульвюрфом, який став постановником цих драматургічних творів. Рівне сприяє розвитку таланта Ерцівана, дає можливість реалізувати себе в багатому, комфортабельному суспільстві, та прем'єра на сцені Вільного Театру рідного міста герою важливіша, ніж слава "у півсотні розумак-інтелектуалів" [5 : 185] Європи. А в Ровно він чужий, партійні функціонери влаштовують показовий суд над ним, караючи у такий спосіб за написання роману "Стіна", для них цей твір – огидний пасквіль, зрада рідного міста й людей, що живуть у ньому. І після суду перший секретар обкому товариш Манасенко пропонує Ерцівану виконати історичну місію – об'єднати Рівне й Ровно. Герой повинен відімкнути двері у підвалинах театру й підняти рубильник-перемикач, який приведе у рух ґрати, що розділяють каналізацію міста на дві частини. По каналізації спецпідрозділи східного сектору прийдуть до Рівного й захоплять його.

Стрижневим образом роману-антиутопії О. Ірванця, навколо якого розгортається оповідь, є стіна, що асоціюється із Берлінською стіною. Цей образ виконує подвійну функцію: символізує політичний розкол у суспільстві й беззахисність особистості перед загрозою політичних протистоянь. Привид стіни, що відокремив дитинство й молоді роки Ерцівана від його теперішнього життя, постійно виникає у свідомості героя. Стіна із сірих бетонних панелей є не лише особливою прикметою місцевого пейзажу, який щоденно постає перед очима, вона стає символом трагічної безвиході для мешканців обох секторів: "не було на її сірій площині зухвалих графіті анархістів і тінейджерів, натомість колючий дріт, який ішов гребнем... виглядав переконливо і загрозливо" [5 : 42]. Стіна привертає увагу героя у західному секторі, де спогади про дитинство та юність не дають спокою його душі. Але й протягом кількох годин, проведених у східному Ровно, герой, що прагнув позбутися ностальгії, постійно відчуває її присутність. Навіть коли він не бачить стіни, вона існує у його спогадах, пов'язаних із життям інших людей, які хотіли її перетнути: дельтапланериста, в якого на підльоті до стіни міліціонери розрядили свої "макарови", господаря садиби, якого виселили в Антопіль, бо його садиба впритул прилягала до стіни, рок-музиканта, який під час акції "Переведіть мене через майдан" перетнув її, а по декількох хвилинах після цього на боці західного сектору "розсипалася на друзки його... електрогітара" [5 : 75]. Якщо для східного Ровно, що "заздрісно й захланно десятками й сотнями тисяч очей позирало з-за Стіни на тихе, сите, умиролюбне західне Рівне, яке... безжурно дивилось собі не на схід і на захід, а в безмежне поліське небо" [5 : 73], стіна зупинила час і закриває собою примару свободи, то для мешканців Рівного вона відрізала минуле. Тому всі вони нещасливі – одним стіна залишила мрії, а іншим – спогади про таке ж само недосяжне. Трагедія героя в тому, що він розуміє істинну причину розподілу міста – геополітичне протистояння. Адже цікавість іноземців до західного сектору, широкі інвестиції, що зумовили його розквіт, пов'язані з найбільшим у світі родовищем урану: "свердловинами було всіяне всеньке Західне Рівне" [5 : 42]. Ліва преса відповідно коментує цей факт: "розквіт ціною загибелі" [5 : 42]. Проте кілька свердловин Ерціван помітив і на східному боці, адже цей елемент "можна використати не тільки в західних, наскрізь прогнилих, буржуазних атомних електростанціях і бомбах, але й в наших, передових, прогресивних" [5 : 147]. Тому світовідчуття Ерцівана можна порівняти із світовідчуттям героя твору польського письменника М. Хласко "Красиві двадцятирічні", згідно з яким існують два світи: в одному жити неможливо, а в іншому – нестерпно.

Досліджуючи реалії минувшини та сучасності, О. Ірванець розглядає її у двох площинах: соціальній – розповідь про колишнє життя героя і моральній – висвітлення діяльності провінційних літераторів і партійних функціонерів. Однак завдяки майстерному зіставленню двох планів виникає ще один – морально-політичний, пов'язаний із розкриттям теми "митець і влада". Бо в тоталітарному суспільстві митець змушений підпорядкувати своє приватне життя і творчість безликому державному апарату. Як стверджує товариш Манасенко, "ця країна має належати нам... управлінням, керівникам, навіть, якщо хоче – чиновникам". Він повчає героя: "Он зараз у Києві непогану кар'єру робить один... колишній поет з Канева, з глибин шевченківського краю. Вже до радника дослужився... і творчістю займається, між іншим. Про нього критика пише як про передового поета сучасного" [5 : 148]. Образ товариша Манасенка асоціюється з образами Благодійника (Є. Замятін "Ми") і Старшого Брата (Дж. Орвелл "1984"). Так само, як ці персонажі класичних романів-антиутопій, товариш Манасенко разом із бездумними безликими "квадратноплечими" охоронцями режиму прагне знищити героя морально, примусити зрадити своїм поглядам і самому собі. "Правда" всіх старших братів і благодійників є страшною у своїй збоченості й водночас привабливою, і той, хто приймає її, втрачає не тільки свою індивідуальність, але й людяність, а митець, який служить владі, втрачає ще й свій талант. Це розуміє герой О. Ірванця.

Літературні асоціації і ремінісценції пронизують оповідь і тоді, коли автор зображує діяльність ровенських письменників, жалюгідних карикатур на митців. Задушлива атмосфера літераторських зборів, інтриги й метушня навколо пільг, неприхована кон'юнктура й відверта бездарність асоціюються з відомим "МАСОЛІТОМ" з роману М. Булгакова "Майстер і Маргарита" (прагнучи підкреслити асоціативний зв'язок свого твору з ушляхенням романом, О. Ірванець уводить у нього кота Боніфация, нагадуючи у такий спосіб про кота Бегемота). "Дім ідейної роботи Ровенського обласного комітету Комуністичної партії СРУ" заохочує творчість підлабузників і нездар, таких, як "співець міста" Можанков. Автор вдається до пародії й абсурдизації, коли вводить у роман містифіковані тексти творів ровенських "митців", глузує над убогою провінційністю представників псевдокультури: "у рамках боротьби за повернення до першоджерел та праведних витоків" брати Гуменюки повертають своєму прізвищу "первісне значення, вимову і написання" [5 : 44] і стають "Гімнюками", а Олесь Баранюк обирає собі манірно-благозвучне псевдо – Фіалка. Уособленням "патріархів" ровенської літератури є сатиричний образ Степаниди Добровольця, авторки трилогії "Шлях до волі", що складається з романів "На волі краще, як у неволі", "З волі в неволю не хоче ніхто" і є взірцем бездарної пропаганди. Подібні твори, немов отрута, викорінювали в українській літературі все живе й талановите. Ерціван пригадує, що їх нещодавно вдовблювали у голови школярів і студентів, і саме через них він часом "не міг пригадати деталей з короткої новели Борхеса чи невеликої повісті Грабала" [5 : 105]. Смертельно хвора, Добровольць благає героя видати її останній роман у Рівному, щоб на гонорар її син облаштував квартиру-музей. Проте О.Ірванець виносить вирок провладному письменству: пам'яті про нього не залишиться, бо син письменниці прагне інакше скористатися грішми – втекти з ними на Захід. Однак і західна культура не приваблює героя, адже німецька дівка, що виконує в його п'єсі головну роль, попри всі таланти залишається для нього "порцеляновою лялькою" [5 : 17], стандартним продуктом масового виробництва.

Улюбленими засобами письменника при створенні негативної соціальної побудови й негативних образів, як і в класичних антиутопіях, є гіперболізація і гротеск, у якому "первинна умовність художнього образу подвоюється", і виникає світ не тільки вторинний щодо реального, але й побудований за принципом "від супротивного" [6 : 22]. Гротескові ситуації, ненормативна лексика (вульгарне просторіччя), яка є засобом вираження ставлення автора до зображуваного, у поєднанні з пафосною мовою створюють сатирично-комічний ефект, функцією якого є затаврувати тоталітарне минуле і посттоталітарне сучасне. Таким гіперболізовано-гротескним образом є одна з візитних карток Ровно – велетенська скульптура ткалі – зразок монументального мистецтва радянської доби, що символізує фальшиву велич. З велетенською скульптурою асоціюється Степанида Добровольць, жінка "вагою, без сумніву, понад центнер" [5 : 107], яка, розмовляючи з Ерціваном, проголошує пропагандистсько-мітингові штаampi. Гротескна мова є також засобом характеристики псевдонауковця, професора з промовистим ім'ям – Чмонева, чий літературознавчі праці ніколи не міг збагнути герой: "Про Шевченка говорити нелегко! А нелегко про Шевченка говорити тому, що важко!" [5 : 49]. До гротеску вдається письменник і при створенні кульмінації роману – бесіди товариша Манасенка з Ерціваном: "ви приведете в рух грати, які розділяють нашу каналізацію... й наші підрозділи в спеціальних протигігняних костюмах (а в гівні нам плавати... не впервой!)... проникнуть, схоплять і захоплять ваше наскрізь прогниле, буржуазне, капіталістичне, прокляте західне Рівне, яке ганебним тавром, не вилікуваною... виразкою гниє на здоровому тілі СРУ!" [5 : 147-148]. Цей прийом він використовує і тоді, коли викриває жахливе породження тоталітарної системи – мораль потрійних стандартів і змальовує показовий суд над героєм (доречно зауважити, що цей епізод роману, коли у судовій залі збираються всі знайомі Ерцівана, навіть ті, з ким доля звела його випадково під час відвідування Ровно, асоціюється зі сценою суду над героїнею чи то суду героїні над своїм оточенням у драмі Е.Радзінського "Наш Декамерон"). На суді партійні функціонери застосовують прилад з аббревіатурою ДУПА – думально-уніфікуючий променевий агрегат, випромінення якого робить думку всіх присутніх одноставною. Героя засуджують усі – від доярки до першого секретаря обкому. Виявляється, що цю секретну розробку ровенського радіозаводу застосовують у державі при вирішенні всіх справ: один агрегат забрали до Києва у Верховну Раду, а завод отримав купу замовлень із країн СНД. Так письменник ставить знак рівності між тоталітарною минулиною і посттоталітарною сучасністю. Тому, зображуючи реалії життя країни з неблагозвучною аббревіатурою, він створює парадоксальні ситуації: місце старого ідола – Леніна – на його ж постаменті займає Тарас Григорович; тенденційну й обридлу ленініану замінили не менш тенденційні твори про шевченківську стежину, які пишуть такі ж само, як і раніше, нездари; конкурс романів і п'єс із промовистою назвою "Кремація слова" проводить "Мимська фабрика молочних і кондитерських кремів", причому професійних письменників та осіб із вищою освітою до участі в ньому не допускають; невдаха й п'яниця лікар Бляшаний ріже трупи в морзі під музику "Бітлз" тощо. А образ мертвої двадцятирічної красуні-самогубці, яку ще в дитинстві побачив герой, пов'язується з інтуїтивним відчуттям недосяжності безмежного світу, який десь існує, але в який він ніколи не потрапить.

Мотив недосяжності поширюється й на створене авторською уявою гарне європейське місто Рівне, в якому люди мають змогу жити, зберігаючи свою індивідуальність, і не асоціюватися з однаковими й нерухомими фікусами, "що стоять у дерев'яних діжках... з лискучим, запилюженим листям" [5 : 170]. Фінал роману – звернена до Рівного лірична рефлексія Ерцівана: "Ніколи тебе не існувало, вимріяне, моє несправжнє, присутнє лише на кількох десятках попередніх сторінок. Ніколи досі й ніколи опісля. Тільки зараз, тут і тепер, доки читач перебігає очима ці майже останні рядки" [5 : 187]. В цьому контексті автор переосмислює біблійну притчу про блудного сина: грішним передусім є батько, вже потім ним створене місто, що асоціюється і з Україною, і з усім пострадянським простором, і син, бо всі вони "блудні", відірвані від розвитку світової цивілізації. Тому автор поміняв сина і батька місцями: "Блудний батьку, сам прийди та покайся перед лицем блудного сина свого – і простить тобі син, як і ти протистав би його..." [5 : 185]. Ліризм проймає і епілог твору,

звернений до прийдешніх поколінь: епізодичні персонажі – хлопець і дівчина – гуляють "одним єдиним" Ровно, і хлопець римує свого першого вірша, присвяченого рідному місту: "сіре сиротство днів / має глибинний зміст / місто моїх снів / місто моїх міст / чаша нектару й лайна / вип'ю її до дна / ... виросте інший син / як навесні трава / може про тебе він / знайде інакші слова" [5 : 189]. Саме завдяки ліризму в романі-антиутопії О.Ірванця у нерозривній єдності постають біль і любов, розпач і надія на гідне людське життя на Батьківщині.

Отже, О.Ірванець у романі "Рівне / Ровно / Стіна. Нібито роман", як і всі автори антиутопічних творів, пише про згубний вплив тоталітаризму на людські душі, чинить суд над тоталітарним суспільством, без поблажливості виносить вирок країні, яку зображує, та відповідно всім іншим країнам пострадянського простору. Він примушує читача замислитися над тим, чи можна побудувати в Соціалістичній Республіці України щось інше, ніж уже збудоване, і застерігає від неминучих поразок і втрат, якщо люди не позбудуться ілюзій щодо минулого. Роману "Рівне / Ровно" притаманні найхарактерніші риси антиутопії: соціологізм, який знаходить вираження у створенні автором негативної соціальної побудови за допомогою фантастики, гротеску, гіперболізації, парадоксальних ситуацій, абсурдизації; універсалізм – автор розглядає актуальні соціально-політичні й моральні проблеми, притаманні не лише Україні; пафос застереження, а також інтелектуалізм, що з'являється у творі завдяки літературним асоціаціям і ремінісценціям і переосмисленню біблійної притчі. Водночас роман-антиутопія українського письменника – оригінальний художній твір, від класичних романів-антиутопій його відрізняють такі риси: оригінальний хронотоп, що забезпечує одночасне дослідження минулого й сьогодення; своєрідність побудови конфлікту, тип героя, ліризм, наявність якого в романі-антиутопії зумовлена поданням соціально-політичних проблем через сприйняття героя-митця, в образі якого багато автобіографічного, що, в свою чергу, зумовлює граничну фрагментарність зображення, нетипову для класичного роману-антиутопії; пародіювання стилю письменників соціалістичного реалізму; використання ненормативної лексики, яка покликана виразити ставлення автора до зображуваного; введення в текст роману-антиутопії вірша, в якому в прямій формі присутнє авторське "я", а також наявність літературних ремінісценцій і асоціацій, що виходять за межі жанру роману-антиутопії (Д.Джойс "Улісс", М.Булгаков "Майстер і Маргарита", Е.Радзінський "Наш Декамерон"). У цілому роман-антиутопія О.Ірванця свідчить про те, що, по-перше, він є взірцем сучасної антиутопії, яка "тяжіє до взаємодії з іншими жанрами" [3 : 214], передусім із інтелектуальним романом, по-друге – з іншими родами літератури. Саме неосинкретизм, який знайшов яскраве відображення в літературі XX століття, забезпечує перспективність розвитку жанру, що дав свої класичні зразки ще у першій половині XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Зверев А. "Когда пробьет последний час природы..." (Антиутопия. XX век) // Вопросы литературы. – 1989. – № 1. – С. 26 – 69.
2. Шахова К.О. Англійська художня антиутопія у світовому контексті // Література Англії XX століття / За ред. К.О.Шахової. – К.: Либідь, 1993. – С. 44 – 71.
3. Новиков В. Возвращаясь к здравому смыслу // Знамя. – 1989. – С.214 – 220.
4. Тынянов Ю.Н. Литературное сегодня // Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – С. 150 – 166.
5. Ірванець О. Рівне / Ровно / Стіна. Нібито роман. – Львів: Кальварія, 2002. – 192 с.
6. Манн Ю. О гротеске в литературе. – М.: Сов. писатель, 1966. – 183 с.

Матеріал надійшов до редакції 19.09.2005 р.

Евченко А.В. Классическая антиутопия и роман А. Ирванца "Ривне / Ровно / Стена. Как будто роман".

В сравнении с классическим романом-антиутопией рассматриваются общие и отличительные черты поэтики романа-антиутопии А. Ирванца "Ривне / Ровно / Стена. Как будто роман".

Yevchenko A.V. Novel-Antiutopia and O. Irvanets's Novel "Rivne / Rovno. The Wall. As If It Were a Novel".

Common and distinctive features of the novel-antiutopia "Rivne / Rovno. The Wall. As if it were a novel" are considered in comparison with a classical novel-antiutopia.